

~~ ארועי מלחמת העולם השניה והשואה בתודעה ילידית עברית ~~

פרשת חקר (case study): הבקר לילדים*

1 לעומת טענת מחקר מקובלת כי בישוב היהודי בארץ ישראל בכללו שררו שתיקה והשתקה של אירועי מלחמת העולם השניה והשואה; לפחות עד משפטו של אדולף איכמן בראשית שנות השישים; ברצוני לטעון כי שיח גלוי בנושא האובדן והחורבן של קהילות היהודים באיזורי הכיבוש הגרמנים הנאציים החל להתנהל בישוב היהודי בארץ לפחות מסתיו 1942 תש"ג. כך גם ואפילו באשר לילדים ובני נוער.

במחקר החדש המוצג כאן, יתואר אחד מן המקורות שעמדו לרשותם של ילדים ונוער: העיתון השבועי 'הבקר לילדים'. עיתון זה החל את דרכו כמהדורה לילדים תחת חסותו של עיתון 'הבקר', והמשיך כשבועון עצמאי לילדים ונוער. העורך היה יעקב חורגין (סופר ומחנך, יליד יפו 1898) כתב בסיומו של הגליון האחרון של שנת תש"ז 1946-1947, לקוראים, והגדיר לטעמו את יעדי מערכת העיתון: 'השתדל חבר סופרים וציירים לתת לקוראינו את הטוב והמעניין ביותר בספרות, במדע ובשאר ענינים. השתדלנו לחזק בכם את הרוח היהודית הלאומית ועם זה להרחיב את אוצר ידיעותיכם ולשעשע את נפשכם'.¹

'הבקר לילדים' החל לצאת לאור בקיץ תש"ג (ליתר דיוק, בי"ח אב תש"ג 19.8.1943) והופיע בקביעות בשנים תש"ג-תש"ח עד גליון 237 [29], שיצא לאור בי"ד אדר ב' תש"ח 25.3.48. החוברת הודפסה פעם בשבוע וחולקה ביום

1 הבקר לילדים, 48 (208), י"ט באלול תש"ז (4.9.47), עמ' 382.

חמישי. הילדים היו מקבלים את החוברת יחד עם עיתון 'הבקר' של ההורים, היו מנויים עליו, או שכתב-העת נקנה בעבורם בנפרד מידי שבוע. רבים מסרו את החוברות לכריכה בסיומה של כל שנה, וכך נכרכו 5 כרכים.

'הבקר לילדים' נקרא על ידי ילדיהם של איכרי המושבות, של בעלי מלאכה וסוחרים בעיר; מבני מן המעמד הבינוני 'הבורגני' שנקראו 'האזרחיים'. הוא שירת את בניהם ובנותיהם של אלה אשר השקפת עולמם נעה בין המרכז הליברלי (שנחשב ימני בעיני 'השמאל'), לבין הקצה הימני של המפה הפוליטית הציונית. פלח יחודי בפני עצמו ומשני בכמותו,² לעומת עשרות אלפי מנויי 'דבר' ו'דבר לילדים' של מפא"י.³ בנוסף לשני אלה, ראו אור והשפיעו באותן שנים העיתונים: 'בוסתנאי לנוער', 'משמר לילדים' ו'הצופה לילדים'.

מלבד היותו מקור חשוב לתודעת השואה והמלחמה אצל ילדים ונוער - בה בעת, משמש כתב-עת איכותי זה גם מקור למחקר תודעת המלחמה והשואה אצל המבוגרים שכתבו בו: יוצרים, מחנכים וסופרים, אשר בעצם עשייתם זו סימנו את השתייכותם אל עלית ספרותית וחברתית.

2 שלל מדורים וסוגות ספרותיות שונות שימשו בעיתון - להעברת מידע על הקורה בעולם; נסקור כאן את רובם. כתיבה מסאית לילדים ונוער על ידי העורך בפתח העיתון בשם 'בינינו...' וכן 'משבוע לשבוע'; מדור מידע שוטף של

2 הסופר אהוד בן-עזר (יליד פתח תקוה, 1936) מעיד כי חלק מן הילדים והנוער, מבין חבריו במושבה, בבית הספר ובתנועת הנוער, ידעו על אירועי השואה וקורות המלחמה מן 'הבקר לילדים'. עיינו, למשל: אהוד בן-עזר, *הפרי האסור*, תל-אביב תשל"ח, עמ' 29. הנ"ל, בשם יערות הגשם: יצומצמו קצת העיתונים!; חדשות בן-עזר, 42, כ"אייר תשס"ה 4 ביוני 2005. מכתבו אלי, יום חמישי כ"ז שבט תש"ע 11 בפברואר 2010.

3 ראו: יעל דר, *ומספסל הלימודים לקחנו, הישוב לנוכח השואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית 1931-1948*, ירושלים תשס"ו, 4-7. יהודה אטלס, העיתונים שהתכוונו באמת לחנך אותנו, על "דבר לילדים", "הארץ שלנו" ו"משמר לילדים" כחוייה מכוננת של ילדי הדור ההוא, *חדשות בן-עזר*, 175, י"ח באלול תשס"ו, 11 בספטמבר 2006.

אירועים פוליטיים בשם: 'פני המלחמה' אשר כתב ד"ר א' הורביץ; מדור בשם: 'ענג שבת' - שהביא מקורות חז"ל עם פרשנותו של יעקב אמוראי; סקירות על חידושי המדע והישגי האמנות, ועל תולדות ההתישבות העברית החדשה בארץ מאת יצחק זיו-אב; מדור ל'תקנת הלשון' בשם 'נצ'ר לשונך' של הבלשן יצחק אבינרי; 'חידות ושעשועים' מאת מחבר אלמוני; שירה שבה השתתפו בין השאר המשוררים: יעקב רמון, אהרון מירסקי, אסתר איזקסון ושלמה סקולסקי; בעיתון התפרסמה סיפורת מגוונת לילדים רובה מלאת הרפתקאות ומשעשעת, חלקה נכתבה על ידי העורך יעקב חורגיין; כמו כן, הובאו 'סיפורי גבורה' מן החזיתות של המלחמה; מדור תשובת העורך למכתבי הקוראים הצעירים, שנקרא: 'סניף הדואר שלנו'; גם המנויים הצעירים שותפו בעיתון ומבחר סיפוריהם ושיריהם התפרסמו בו.⁴ בצד המלל הובאו בעיתון ציורים בשחור לבן בסגנונות: תחריט, איור וקומיקס של אמנים אחדים, שתפיסת עולם הלמה את העיתון, ביניהם: האמנים משה מטוסובסקי ואריה אלוּאֵיל (חניך 'השומר הצעיר' לשעבר, ומורה בגימנסיה 'הרצליה').

נושאי מלחמת העולם השנייה, שואת היהודים בארצות הכיבוש הגרמני הנאצי, והתקומה של האומה בארץ-ישראל היו עיקריים בעיתון. והחוברת השבועית עסקה בהן באמצעות הסוגות השונות. הכותבים בעיתון השתדלו להעריך את המתרחש בשטחי הכיבוש של הגרמנים הנאצים ובחזיתות המלחמה, וניסו למשמע (מלשון משמעות) את האירועים החריגים וחסרי התקדים בתולדות עם ישראל, כמו בתולדות האנושות כולה, על פי מורשתם ותודעתם. במחקר זה, אנסה לתאר יריעות עיקריות בתודעתם זו.

4 עיינו למשל: אליהו הכהן, במיוחד יצא ליבי אל הישיש אלימלך שפירא, *חדשות כן-עזר*, גיליון מס' 178, ו' בתשרי תשס"ז, 28 בספטמבר 2006.

3.1 האֵינות

היא מכלול התודעה הנפשי והרעיוני של חוסר-אונים. האינות היא תחושת חדלון נפשי ומעשי מול העלמותם-אינותם הגופנית והרוחנית של היהודים באירופה. תחושה זו היתה משותפת הן לאנשי הימין והן לאנשי השמאל הציוני באותם ימים; כך למשל כתב יצחק טבנקין איש 'הקיבוץ המאוחד' באותם ימים: 'קשה לנו ביותר זו הרגשת אין-האונים שלנו למול כוחות-הרצח ורשעת-אדם, ... מפי השליחים הגיעו אלינו צלילים מעולם האימים, אשר לשמען לא עמד בנו הכוח'.⁵

על 'השמדת' קהילות היהודים ברחבי אירופה נמסר בחלחלה בעיתון 'הבקר לילדים' כבר במדור 'פני המלחמה' בתשרי תש"ד אוקטובר 1943.⁶ בשיר שחבר דב זינגר מתואר שיח דו-קולי בין אם לילדה. האם מנסה להרדים את הילדה בסיפורי אגדות על גמדים ביער, על דבש ניגר ועל פעמונים. אך הילדה ממאנת להאמין, ממאנת להסחף עם הקסם האגדתי, ועונה לה כי 'ביערות האלה' 'ילדים תועים בדד', רעבים, נרדפים ובוכיים; אל השיר נלווה איורו של מטוסובסקי המראה את האם הרוכנת אל הילדה השכובה במיטתה; ובחלון הרחב נראים כאילו מרחוק עצי היער החשוך ובו אם ושני ילדיה הקטנים וחייל מניף אליהם חרב נוטפת דם, ולראשו קסדה ועליה סמל צלב-הקרוס. השיר מסתיים בהבטחתה של האם, שכביכול גוברת, או למצער מנחמת, את חרדתה של הבת: 'בספינה יבוא, פְּתִי, / אליהו הנביא. / אֵלֵי מולדת / את

5 יצחק טבנקין, שליחותנו ותפקידיה, בתוך: מנחם דורמן [עורך], *מחיינו*, עין-חרוד תש"ד, עמ' 2.

6 א' הורוביץ, פני המלחמה, הבקר לילדים, 11, כ"ט תשרי תש"ד 28.10.43, עמ' 7.

הילדים יביא. // 7. ואולי יש כאן רמז לאוניות המעפילים שעליהן דובר בעתונות המבוגרים ובעתונות הילדים ואף הילדים קוראי 'הבקר לילדים' כתבו עליהם. בשלהי תש"ד 1944 כתב יעקב חורגין לקוראיו הצעירים: 'מלאו חמש שנים למלחמה ... לנו [היהודים] היתה אירופה במת-מְטָח גדולה. לנו היתה אירופה בית קברות עצום. תינוקות שְׁסָקוּ, ישישים שְׁחָנְקוּ, נשים ששרפו באש, לרבבות, למיליונים'.⁸ ובדומה כתב שנה לאחר מכן בגליון שהוקדש לב"ז הרצל ולחזונו: – 'וכיום - אויה לנו! אמנם חסלה הגלות על ידי גויים אכזרים ואתה הַשְׁמְדוּ מיליונים מאחינו! והשרידים מתדפקים לשוא על שערי הארץ הנעולים ... ועל פני השחור של ההוה – הבה נחרת באש את פתגמו של הרצל: "אם תרצו אין זאת אגדה"⁹.

לטעמם של יעקב חורגין ושותפיו לעשית העיתון - טעם שהתקבל בתכנית הלימודים הישראלית במלואו רק כמה עשורים לאחר מכן, ולאחר תהליך חברתי ומחקרי נרחב ומורכב של בירור ועיבוד - האמת המרה על ההתעללות והרציחה ההמונית של היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני הנאצי צריכה להיות גם נחלתם של ילדים ובני נוער וללא כחל ושרק; ועל כן, 'ביום האבל הלאומי נשב לארץ ונקונן מרה, אויה כי שבעתיים גדול אבלנו השנה מכל השנים. מעט מעט מתגלה האמת האִמָּה. את אשר יגִדְנוּ – בא לנו: מליונים מאחינו נשחטו בידי-המפלצת של הנָּצִים הארורים. ערים ועירות, משכנות לעמנו מדורי דורות, לא נותרה בהם נפש אחת מאחינו'.¹⁰

3.2 הערבות

7 דב זינגר, שיר-ערש, הבקר לילדים, 16, י"ב כסלו תש"ד 9.12.42, עמ' 1.

8 יעקב חורגין, בינינו ... הבקר לילדים, 55, י"ט אלול תש"ד 7.9.44, עמ' 1.

9 יעקב חורגין, בינינו ... הבקר לילדים, 42, י"ז בתמוז תש"ה, עמ' 1.

10 יעקב חורגין, בינינו ... הבקר לילדים, 49, ז' אב תש"ד 27.7.44, עמ' 1.

היא מכלול התודעה של שותפות בערכים מסורתיים, תרבותיים ואנושיים, של מחויבות מוסרית לגורלו של עם ישראל. עקרון הערבות ההדדית בין יהודים היתה משותפת להלכה לכל המפלגות הציוניות. בעיתון 'הבקר לילדים' ניתנה לה הדגשה מיוחדת, שהיתה בה תביעה חינוכית כלפי הילדים והנוער קוראי העיתון. הערבות כוללת השתתפות, הזדהות ושייכות ליהודים באשר הם ולדורותיהם; ולכן מול המתחולל עולות האבלות, הכבוד והנקמה. וכך, לקראת יום תל-חי בי"א באדר כתב יעקב חורגין על מות הגבורה של 'לוחמי הגטו', שהם כמו 'אנשי בר-כוכבא' הקדמונים, ו'טרומפלדור וחבריו' מלפני אך שני עשורים.¹¹ חורגין לא הסס לכתוב ולפרסם על עשיית הנקמה בגרמנים הנאצים אף בעיצומה של המלחמה; כך למשל, היו סיפוריהם של יהושע בן-שמואל על הפרטיזנים הלוחמים מן היערות,¹² ושל אריאל אליצדק על קרב נגד מטוסים ותותחים מעל אדמת גרמניה.¹³ ההתקוממות החמושה כנגד הנאצים ועוזריהם היתה נקמה והצלת הכבוד של האומה, לדעתו של חורגין: 'באלה הימים מלאה שנה למרד היהודים בגיטו ורשה'. כתב לקוראי העיתון, 'זו היתה מלחמה נואשת, ללא תקות נצחון. היתה רק שאיפה אחת: לנקום בחיות-הטרף הנאציות, למכור במחיר יקר את החיים ואת הכבוד'.¹⁴ וכך, היה חורגין אחד הפותחים בתום ובאמונה של שיח ארוך ומתמשך על סוגיות אלו של שימוש בכוח בחברה היהודית בתר-השואתית (מלשון שואה), ובאנושות כולה שלאחר אושוויץ, מידנק ובירקנאו; שיח שמבטא את קצוות מהותנו כיהודים וכישראלים; שיח ללא סוף נראה לעין.

11 יעקב חורגין, בינינו ... הבקר לילדים, 28, ז' אדר תש"ד 2.3.44, עמ' 1.

12 יהושע בן-שמואל, שלמה רואה נקם (מסיפורי הפרטיזנים), הבקר לילדים, 27, ל' שבט תש"ד 24.2.44, עמ' 5-6.

13 אריאל אליצדק, נקמתי הראשונה בגרמנים (ספורו של טיס עברי), 'הבקר לילדים', 10 (65), ל' מרחשון תש"ה 16.11.44, עמ' 3-4.

14 יעקב חורגין, משבוע לשבוע, הבקר לילדים, 34, כ' ניסן תש"ד 13.3.44, עמ' 3.

בגליון הבא שחולק בכ"ז ניסן תש"ד 1944 ערב יום השנה הראשון למרד גיטו ורשה, אשר נקבע לימים כ'יום הזכרון לשואה ולגבורה' במדינת ישראל, הודפס שירו-קינתו של המשורר שלמה סקולסקי: 'ורשה, ורשה, עיר-המרד, / עיר-הגֵטו הבוערת! / את מצדה, עיר השָׁבַח, / מחדש אני רואה כך! // לא חיל-רכב, לא חיל-רגל / שהניף בה את הדגל: / מכבי, גבור הפלא, / שהרס חומות הכלא. // הוא שָׁנַח באש וסער / לחומה ואל השער; בידו נשא ההרס, ויתֵץ את צלב-הקרס. // שור הַמוֹן איך מתבקע / ובצר ישר פוגע; / שור, איך טנק שם מתלקח / ותותח איך עָל פורח ... // שור, גבור שדוד צונח; / הוא מבין: - הוא המנצח, / עוד יצחק, עצם עינים, / הוא חוזה: ירושלים!

[הדגשה במקור] // ¹⁵.

חורגין נמנה עם אלה שעודדו את מודעותם ומעורבותם הנפשית של הילדים והנוער באירועי האופל והחורבן של השואה; תהליכי האבלות והעיבוד החלו אז בעיצומה של המלחמה, כאשר, בין השאר, 'שני הימים ח' וט' בתשרי, ערב יום-הכיפורים, הוכרזו על ידי "ועד ההצלה" כיממת הגולה. בימים אלה נדרש הישוב העברי בארץ ליחד את מחשבתו ואת דאגתו לאחיו הנרדפים בגולה, פליטי החרב והענויים. חולק בצבור תג מיוחד ... גם [לילדי בת-הספר].¹⁶

3.3 הסימניות

היא מכלול התודעה של משמעות האירועים ההיסטוריים, וכן, קשירתם למקורות היהודיים המסורתיים על גאולה, ימות המשיח ו'אחרית הימים'. ריעה זו הובעה בעיקר בימים והשנים שאחרי המלחמה. הסימניות היתה

¹⁵ שלמה סקולסקי, מורדי הגטו, הבקר לילדים, 35, כ"ו ניסן תש"ד 20.4.44, עמ' 1.

¹⁶ יעקב חורגין, משבוע לשבוע, הבקר לילדים, 9, י"ד תש"ד 13.10.43, עמ' 5.

משותפת הן לאנשי ה'ימין' והן לאנשי 'השמאל' הציוני באותן שנים.
הסימניות היא החיפוש העקשני אחר 'פשר' 'המאורע' - במילותיו של אחד ממנהיג מפא"י ברל כצנלסון שנכתבו לרגל מאורעות תרצ"ו 1936; יש לברר את משמעות הקורה לא כ'תקלה שבאקראי', אלא על מנת 'לחיות את הדברים למלוץ, לעמקם', ובכדי להגיע למצב נפשי-רוחני של 'התגברות' ו'התעלות'.¹⁷ הסימניות מעניקה משמעויות של כוחות רע וטוב קוסמיים למשטר הנאצי ולנאבקים בו; היטלר ושלטונו נתפסו ככוחות הרוע והרשע; אשר הביאו ל'תקופת עלטה היסטורית', והמלחמה בו, במילותיו של דוד הורוביץ איש מפא"י היא 'אולי הצודקת החד-משמעית היחידה בתולדות אנוש'.¹⁸

תפיסת התקופה כבעלת 'סדר' וחוקים משלה, אשר בה מתגשמות נבואות החורבן של ההוגים הציונים היתה נושא מפתח אצל יעקב חורגין, כמו אצל רבים אחרים; הוא סבר כי 'כל גדולי הציונות חזו מראש, כי אין תקוה לישראל מן הגלות, והנה באו זועות הנצים [כך] הארורים ובלשון דם ואש ברבבות קורבנות מאחינו, הוכיחו גם לספקנים שבתוכנו, כי אין הגלות אלא מלכודת מות לנו'.¹⁹ ומאידך גיסא, השואה בגולה ותנועת המרי בארץ הם חלק מעידן חדש של התגשמות החזון התנ"כי. כך למשל באשר להצהרת בלפור, היא נתנה על ידי הלורד הבריטי ללורד רוטשילד כנציג של עם ישראל; ימים רבים עברו מאז וארץ ישראל לא הפכה ל'בית לאומי' ליהודים, כלשונה של ההצהרה, ודווקא בשעה שכה היו זקוקים לה. אך 'בלי גאולת עמנו לא תהיה גאולה לעולם; משום ששאלת היהודים לזהטת כפצע פתוח על גוף האנושות – ורק בהנתן לעמנו

17 ברל כצנלסון, פתיחה, בתוך: ברכה חבס [עורכת], ספר מאורעות תרצ"ו, תל-אביב תרצ"ז, עמ' יד.

18 דוד הורוביץ, האתמול, עמ' 239.

19 יעקב חורגין, בינינו... הבקר לילדים, 8 (63), ט"ז מרחשון תש"ה 2.11.44, עמ' 2.

הנודד מולדתו העתיקה עם חרות אנושית ולאומית - רק אז ירפא הפצע הזה. ...
 ארץ ישראל תהיה שלנו. זהו צו האלוהים. זה צו ההיסטוריה. זהו הצו והצואה
 של כל קדושי עמנו ומעניו בשנות גלותו. והצו הגדול הזה יקִים'.²⁰
 חורגין נמנה עם אלה אשר סברו כי האירועים הנוראים הם סימן של גאולה;
 הגאולה מוכרחת לבוא; וגם הקשיים והעיכובים אינם אלא מסך ארעי בתהליך
 ההיסטורי הגאולי הבלתי נמנע; וכך פתח את גליון כ"א אדר תש"ז 1947
 במילים: 'משטר צבאי הוטל על חלק מירושלים העברית ועל אזור יהודי נרחב,
 מתל-אביב ועד פתח-תקה. כשליש הישוב העברי בארץ ובתוכו תל-אביב,
 המרכז הכלכלי והתרבותי שלנו, נתונים עתה להגבלות קשות ולשלטון-כוח מדכא
 וקשה עד מאד. ללא תחבורה פנימית ובינעירונית [כך], ללא קשרי דאר וטלפון.
 מנתקים משאר אזורי הארץ ומכל העולם, עם רשות מפורשת לכל חיל וחיל
 לאסר אנשים, לירות במי שנראה בעיניו כחשוד ...' - ומסיים במילים: 'לא
 לשוא חִכְנו אלפים שנה. לא לשוא הִרגנו, נשרפנו, הִשְפַלְנו. אנו חיה נחִיה,
 ובמולדת אבותינו, אשר שעריה יפתחו לכל אחינו הנִדְחים והמִגְדלים. אנו חיה
 נחִיה כאמה גאה, עצמאית, במלכות ישראל. כי אין דרך אחרת, כי גְזרה היא
 מלפני רִבּוֹן הָאֱמָה ושרה, ואין להשיבה לעולם. אנו חיה נחיה, נתגבר על כל
 היסורים, שהם חבלי משיח, וכאותו עוף-פלא, וחול שמו,²¹ נחדש את נעורינו
 לטוב לנו ולטוב לכל העולם כלו'.²²

20 יעקב חורגין, בינינו ... ,הבקר לילדים, 4, ו' מרחשון תש"ז 31.10.46, עמ' 26.

21 עוף החול הוא דמות מיתולוגית אוניברסלית. מוזכר גם במדרש בראשית רבה (פרשה יט) עוף זה נקרא חול. המדרש מפרש את הפסוק מספר איוב (כ"ט 18): 'כחול ארבה ימים' כהתייחסות לעוף החול - 'עוף ושמו חול ולא נקנסה (=נגזרה) עליו מיתה, שלא טעם מעץ הדעת ולבסוף אלף שנה מתחדש וחוזר לנערותו', בפירושו לבבלי, סנהדרין דף קח/ב) כותב רש"י ששמו של העוף 'אורשינא - עוף ושמו חול בלשון המקרא, ואינו מת לעולם'.

22 יעקב חורגין, בינינו ... ,הבקר לילדים, 23 (183), כ"א באדר תש"ז 13.3.47, עמ' 178.

אלפי קוראי 'הבקר לילדים' נעשו מודעים לשואה ולמשמעויותיה כבר משנת תש"ד 1943-1944, בעצם ימי המלחמה. תודעת השואה כפי שהונחלה מאז ומונחלת היום החלה את צעדיה כבר אז בעצומם של ימי הכליון וההשמדה. כיצד השפיעה המודעות לאירועי המלחמה והשואה כפי שהובעה בגלוי ובמוצהר בעיתון הילדים והנוער 'הבקר לילדים', וכמו כן בבמות אחרות, על החברה והיצירה הישראלית בעשרות השנים שלאחר מכן? האם ידיעתה ונוראותה גרמו לזעם או להדחקה, להזדהות או להתנכרות? לפתיחות או להסתגרות? אלו שאלות שמעבר למחקר זה. אך יש מקום להניח, שקוראי 'הבקר לילדים' זכו למודעות מוקדמת לנוראות השואה, ומבטם התמקד, ולו בשעת קריאת העיתון, אל מצבה הקיומי החריף, הנואש והמטלטל של האומה – אומתם. יתכן, שאותה מודעות בשנות הילדות והנערות תרמו לאישיותם בבגרותה, ונהפכה בצוק העיתים לאיתנות, לנחישות ולכח הנפשי והרעיוני להשיב מלחמה שצרה; ואולי, מיקדה אצלם את הצורך ליצור, לחזק ולתרום בחברה הישראלית ולמדינת ישראל.

* הרצאה בכנס הישראלי הבינתחומי הרביעי למחקר איכותני: 'מופעים של ידע: צמתים ודרכים במחקר האיכותני', 17 – 18 בפברואר 2010, בקמפוס ע"ש משפחת מרקוס, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. ברצוני להודות מקרב לב לאמי המנוחה כרמלה אליהו-ויילר, לדודתי ד"ר דליה אליהו-לוי, לבת-דודי גב' נילי אליהו-רבינוביץ ולסופר מר אהוד בן-עזר (ארבעתם מנויי 'הבקר לילדים') על עזרתם ותרומתם המהותית להכנת ההרצאה.